

njegove propasti nisu koherentne niti nude valjanu teoriju društvene promene. Pajpsova perspektiva koja izvire iz "državne škole" tumačenja ruske istorije, kao ni Fireova idejnoistorijska vizija ne obezbeđuju višeslojniji pristup objašnjenju razvoja sovjetskog društva. Glavna slabost filozofskoistorijske teleologije TOT je imanentno pravolinijsko tumačenje istorije. Unutar ovog pristupa nisu bila moguća predviđanja radikalne promene sovjetske politike polovinom 1980-ih, jer se smatralo da se totalitarizam može srušiti samo spoljnim udarom. Ostalo je nejasno zašto se "kula od karata" nije urušila 1941. pred nemačkim napadom, 1953. sa smrću Staljina, 1956. sa poljskim i mađarskim ustankom, 1968. pod utiskom Praškog proleća ili 1983. sa smrću Brežnjeva? TOT nemaju valjan odgovor na pitanje "Kako je bio moguć unutar partije uspon reformista tipa Gorbačova i Jeljcina, koji su bili spremni na demontažu sistema"? Kako je unutar "najtotalitarnijeg od svih sistema" uopšte mogla nastati reformistička inteligencija i zašto su reforme perestrojke nastale u ruskom centru, a ne na periferiji, gde su naišle na otpor? Post mortem lako konstatovani slom sovjetskog sistema otvorio je niz pitanja koje pokazuju nemoć novih TOT (Beyme 1998, S. 29-30; Müller 1998, S. 73).

Tokom hladnog rata isticanje totalitarnog karaktera socijalizma bilo je u funkciji isticanja abnormalnost neprijateljske države. U ovom periodu TOT su najodlučnije kritikovali marksisti, ali još od 1970-ih postaje sve vidljivija i nemarksistička kritika TOT kao reakcija na unutarnaučnu zasićenost misli o politici ovim pristupom. Mladi američki kritički istoričari, formirani u klimi radikalne kritike američkog rata u Vijetnamu i stabilnosti SSSR-a, odbacivali su hladnoratovsko viđenje socijalizma kao patološkog totalitarizma i bili skloni da socijalizam vide u sklopu teorija o konvergenciji kao deo industrijskog društva. Različite struje revizionizma, koje je povezivao otpor prema TOT, uočile su u SSSR-u suprotnost države i društva, centra i periferije i niz skrivenih konflikata. Posle urušavanja SSSR-a i lagera, koji je iznenadio celokupnu zapadnu sovjetologiju, idejna situacija bila je dvoznačna. S jedne strane oživele su TOT, kao konvertitski obrazac prerade prošlosti u zemljama bivšeg socijalizma, a s druge strane sumnje u TOT prerasle su u otvorena osporavanja njene prognostičke, a time i teorijske valjanosti. Ovde treba prikazati usmerenost i domašaj nemarksističke kritike TOT.

Odmah treba reći da zapadna sovjetologija nije bila nikada teorijski ni idejnopolitički homogena. U Drugom hladnom ratu i napetoj situaciji početkom 1980-ih, koju je diktirao oživljeni reganovski antikomunizam, obnovljene su napetosti i u sovjetologiji: Pajpsova struja davala je kvazi mesijanski ton raspravi o komunizmu kao "večnom carstvu zla", dok su tzv. revizionistički sovjetolozi upozoravali na društvenu, tj. nedržavnu uslovljenost sovjetskih zbivanja. Premda je pomenuta polarizacija uočljiva, istraživanje sovjetskog sistema i staljinizma na Zapadu ipak se ne mogu svesti na kontroverzu TOT-revizionisti, pre svega otuda što su debate imale, pored neskrivenog idejnopolitičkog, i disciplinarni ton: pravnici i politikolozi bili su više skloni modelu totalitarizma, dok su sociolozi i istoričari naginjali društvenoj istoriji. Metodološke pozicije suočene u debati 1980-ih možda najbolje pokazuje pojačana raznolikost spektra historiografskih radova o staljinizmu. Mnogi predstavnici TOT još krajem 1970-ih prestali su da pojam totalitarizam primenjuju na mađarski gulaš – ili poljski fiat-socijalizam. Osim toga, teorijski sporovi nisu u svim zemljama imali pođednako snažnu idejnopolitičku dimenziju. U nemačkoj historiografiji TOT su kritikovane zbog relativizacije i trivijalizacije fašizma i holokausta, pa su moralne implikacije bile teorijski razuđenije. U SSSR-u odnos prema staljinizmu nije bio dovoljno iznijansiran, niti osetljiv za teorijske pretpostavke i metode pristupa niti za aktuelne političke implikacije korišćenih modela.